

University of Groningen

Vergrijst GroenLinks?

Lucardie, Anthonie; van Schuur, W.H.

Published in:
Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:
2006

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Lucardie, A. P. M., & van Schuur, W. H. (2006). Vergrijst GroenLinks? Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van Groenlinks in 1992 en 2002. In G. Voerman (editor), Jaarboek Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen 2005 (blz. 144-153). Groningen: Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

VERGRIJST GROENLINKS?

Een vergelijkende analyse van de politieke opvattingen van leden van GroenLinks in 1992 en 2002

A.P.M. Lucardie en W.H. van Schuur

1. Inleiding

Bij ‘vergrijzing’ denken we doorgaans aan de toename van het aantal ouderen in de samenleving, die gepaard gaat met een daling van het aantal jongeren. ‘Grijs’ staat dan dus voor ouderdom: grijze haren, grijsaards. Het is het tegendeel van ‘groen’, de kleur die geassocieerd wordt met jeugd en onrijpheid. Grijs kan echter ook ontstaan als we zwart en wit of de kleuren blauw, geel en rood mengen. Wanneer we het over politieke opvattingen hebben, duidt ‘vergrijzing’ op een verschuiving naar het midden, waar compromissen worden gesloten en waar geen ruimte is voor ‘zwart-wit denken’ noch voor felle kleuren als rood (socialisme) of blauw (liberalisme).

De titel van deze bijdrage heeft dan ook een dubbele betekenis. De vraag is niet alleen of het aantal grijsaards binnen GroenLinks toeneemt, maar ook of de politieke opvattingen in de partij naar het midden verschuiven en dus minder ‘rood’ en mogelijk ook minder ‘groen’ worden. Beide vragen trachten we te beantwoorden aan de hand van schriftelijke enquêtes onder de leden van de partij. De eerste enquête werd gehouden in het voorjaar van 1992, op verzoek van het toenmalige partijbestuur van GroenLinks. Er werd een aselechte steekproef getrokken van 1.300 leden (bijna 10% van het totaal aantal leden), waarvan 633 (49%) de vragenlijst ingevuld terugstuurden.¹ De tweede enquête vond plaats in mei 2002, in het kader van het ‘European Green Party Members Project’, geleid door de Duitse politicoloog W. Rüdig, lector aan de Universiteit van Strathclyde.² Het partijbestuur van GroenLinks werkte van harte mee en liet een steekproef trekken van 500 leden (ongeveer 3% van het totaal); de respons bedroeg nu ruim 50% (N= 251). De omstandigheden verschilden nogal van de eerste enquête: 1992 was een vrij rustig jaar zonder verkiezingen; mei 2002 was waarschijnlijk de meest turbulente maand in de Nederlandse geschiedenis sinds de Tweede

Wereldoorlog. Niettemin bleek de respons in beide onderzoeken nage-
noeg gelijk. De uitkomsten kunnen dan ook – met enig voorbehoud –
met elkaar vergeleken worden.

Na een eerste vergelijking wordt vervolgens gezocht naar een verklaring
van de gevonden verschuivingen. In de nabeschuiving komt de vraag
aan de orde of de gesignaleerde trends zich in de nabije toekomst door
zullen zetten.

2. Demografische vergrijzing

Het aantal ‘grijsaards’ – hier gedefinieerd als mensen van vijftig jaar en
ouder – binnen GroenLinks nam tussen 1992 en 2002 toe van een kwart
tot bijna 40% (zie tabel 1). Dit kwam vooral doordat de talrijke *baby-
boomers* – oftewel de generatie die tussen 1945 en 1955 geboren was –
anno 2002 voor een groot deel de vijftig gepasseerd waren. Het aantal
zestigplussers bleef met 14% nog vrij bescheiden – slechts 2% meer dan
in 1992. Het aandeel van de veertigers veranderde niet veel, evenmin als
het aandeel van jongeren (onder de dertig jaar) – met andere woorden:
de partij was redelijk succesvol in het rekruteren van jonge leden.
Alleen het aantal dertigers liep relatief terug. De gemiddelde leeftijd van
een GroenLinks-lid steeg van 43 naar 47 jaar.

Tabel 1. *Leeftijdsverdeling leden GroenLinks in 1992 en 2002*

	1992	2002
0 – 29 jaar	10	11
30 – 39 jaar	35	18
40 – 49 jaar	31	33
50 – 59 jaar	13	25
60 en ouder	12	14
totaal	101%	101%
N	624	248

Vergeleken met de hele Nederlandse bevolking anno 2002 telde Groen-
Links relatief weinig jongeren en in verhouding veel veertigers onder
haar leden, terwijl zestigplussers slechts licht oververtegenwoordigd
waren.³ Bij de grote partijen (CDA, PvdA, VVD en toen ook nog D66)
bedroeg het aandeel van de grijsaards in 1999 al meer dan 60%, zo
bleek uit onderzoek van de Leidse politicologen R.A. Koole en J.J.M.
van Holsteyn.⁴ Slechts 6% van de leden van CDA, D66, PvdA en VVD
waren toen dertig jaar of jonger. Waarschijnlijk zijn jongeren dus bij
alle partijen in meer of mindere mate ondervertegenwoordigd. We zou-
den derhalve van een bescheiden vergrijzing van het GroenLinkse

ledenbestand kunnen spreken, die vrijwel gelijke tred houdt met de demografische verschuiving binnen de (volwassen) bevolking van Nederland.

3. Ideologische vergrijzing

Verschuivingen in de politieke opvattingen van de ondervraagde leden van GroenLinks blijken uit hun reacties op een zestal uitspraken die zowel in 1992 als in 2002 voorgelegd werden. In 1992 bleken ‘rode’ of socialistische en ‘groene’ of ecologistische opvattingen een meerderheid van de leden aan te spreken. Weliswaar toonde slechts een derde zich voorstander van nationalisatie van alle belangrijke grote bedrijven, maar ruim 60% verlangde naar arbeiderszelfbestuur, wat als een vorm van libertair of ecologisch socialisme beschouwd kan worden.⁵ Een overweldigende meerderheid steunde toen ook de invoering van een basisinkomen voor iedereen, losgekoppeld van arbeid. Een door de overheid verschaft basisinkomen, dat in Nederland vooral door de Politieke Partij Radikalen (PPR) werd aangeprezen, werd in libertaire en ecologistische kringen vaak als voorwaarde gezien voor emancipatie en volwaardige participatie van burgers in het politieke en maatschappelijke leven; maar soms ook als compensatie voor beperking van economische groei.⁶ De bereidheid om autogebruik fors duurder te maken duidt eveneens op een ‘groen’ of ecologisch gedachtegoed – het houdt immers een lastige keuze in voor milieubelang tegen de belangen van grote groepen consumenten en ondernemers. Afkeer van de Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) kenmerkt pacifisten maar ook socialisten, die het in de Koude Oorlog gesloten bondgenootschap met de Verenigde Staten over het algemeen opvatten als verdediging van het kapitalisme tegen de socialistische dreiging uit het Oosten.⁷

De leden van GroenLinks dachten in 2002 duidelijk veel genuanceerder over deze kwesties als in 1992 (zie tabel 2). Het lijkt er op dat de socialistische stroming in deze tien jaar tot een vrij kleine minderheid geslonken is.⁸ Niet veel meer dan een kwart stemde in 2002 nog in met arbeiderszelfbestuur (‘De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven’) en minder dan een vijfde met nationalisatie van bedrijven (‘Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen’). Nog dramatischer was de omslag in de opvattingen over de NAVO: minder dan een kwart van de ondervraagden meende dat Nederland de organisatie moest verlaten, terwijl tien jaar daarvoor meer dan zestig procent die mening was toegedaan. Het ecologisch gedachtegoed sprak in 2002 nog steeds een meerderheid van de leden aan, getuige hun opvattingen over autogebruik en basisinkomen, maar die meerderheid was wel geslonken.

Tabel 2. Politieke opvattingen leden GroenLinks in 1992 en 2002 (in %)

	1992	2002
oneens met: 'In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen'	88	86
eens met: 'De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven'	62	27
eens met: 'Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen'	32	18
eens met: 'Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden'	81	66
eens met: 'Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt'	71	55
eens met: 'Nederland moet uit de NAVO'	63	22
N	633	251

Dat betekent niet noodzakelijkerwijs dat de meerderheid van de leden in 2002 zuiver liberaal dacht. In de liberale visie bestaat de maatschappij immers niet uit klassen maar uit individuen – waarvan sommigen door eigen inspanning en talent het verder brengen dan anderen. Deze opvatting vond in 2002 nauwelijks meer weerklank bij GroenLinks dan in 1992. De reactie op een andere uitspraak die in 2002 (maar helaas niet in 1992) aan de leden werd voorgelegd, wijst evenmin op liberale dominantie. Een minderheid van slechts 15% vond in 2002 'de particuliere onderneming (is) het beste middel om de economische problemen van Nederland op te lossen'.

De conclusie ligt voor de hand dat GroenLinks zich weliswaar nog lang niet 'GroenRechts' hoeft te noemen, maar wel naar het politieke midden is opgeschoven. Hiermee in tegenspraak lijkt echter de plaats die de leden zelf op het politieke spectrum kiezen. Die is in 2002 namelijk nauwelijks anders dan in 1992: in beide gevallen een positie duidelijk links van het midden (op een schaal van 0 = uiterst links tot 10 = uiterst rechts gemiddeld 2,3 respectievelijk 2,2).⁹ Een mogelijke verklaring van deze paradox zou kunnen zijn dat het hele spectrum in Nederland naar rechts geschoven is. Met andere woorden: opvattingen die anno 1992 als gematigd links golden, werden tien jaar later wellicht als uiterst links gezien, terwijl de gematigd rechtse opvattingen uit 1992 intussen tot het politieke midden gerekend werden. Hieronder zal een poging gewaagd worden om deze verklaring aan de beschikbare gegevens te toetsen.

4. Analyse

Drie verklaringen dienen zich aan voor de ideologische verschuivingen binnen GroenLinks. In de eerste plaats zou men ze toe kunnen schrijven aan de vergrijzing van de leden. Van grijsaards verwacht men immers gematigdheid. Er wordt wel gezegd: ‘als je op je twintigste geen socialist bent, heb je geen hart, maar als je het op je vijftigste nog bent heb je geen verstand’. Men zou dit de levenscyclus-theorie kunnen noemen. In de tweede plaats zouden het juist de nieuwe leden kunnen zijn die binnen GroenLinks minder radicale denkbeelden huldigen dan de oude garde. De oudere leden zijn immers nog grotendeels gesocialiseerd in een socialistische of radicale geest, met name als ze behoorden tot de Communistische Partij van Nederland (CPN) of de Pacifistisch-Socialistische Partij (PSP), in mindere mate de oud-leden van de hierboven reeds aangehaalde PPR en de Evangelische Volkspartij (EVP). Dit wordt hier aangeduid als de socialisatie-theorie. In de derde plaats is het mogelijk dat zowel ouderen als jongeren en zowel de oude garde als de nieuwe aanwas van opvatting veranderd zijn. Dit zou de tijdgeest-theorie genoemd kunnen worden.

Tabel 3. Politieke opvattingen jongere versus oudere leden GroenLinks in 2002 (in %)

	jong (tot 50)	oud (50+)
oneens met: ‘In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen’	84	91
eens met: ‘De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven’	27	30
eens met: ‘Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen’	15	23
eens met: ‘Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden’	61	74
eens met: ‘Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt’	59	51
eens met: ‘Nederland moet uit de NAVO’	21	22
N	151	97

De drie verklaringen kunnen op eenvoudige wijze getoetst worden. Indien de levenscyclus-theorie klopt, zouden de ‘grijsaards’ (vijftigplussers) in 2002 significant afwijken van jongere GroenLinks-leden in hun politieke opvattingen. Dat blijkt vrijwel niet het geval (zie tabel 3). Alleen over het basisinkomen denken de ouderen iets anders, maar niet ‘gematigder’: ze zijn juist vaker vóór een basisinkomen dan de jongeren. Andere verschillen zijn niet significant.

Tabel 4. Politieke opvattingen oude garde versus nieuwe leden Groen Links in 2002 (in %)

	oude garde (lid voor 1992)	nieuw (lid in / na 1992)
oneens met: ‘In de huidige maatschappij heersen geen belangrijke tegenstellingen meer tussen de verschillende maatschappelijke klassen’	88	84
eens met: ‘De werknemers moeten het voor het zeggen krijgen in de bedrijven’	31	25
eens met: ‘Alle belangrijke grote bedrijven moeten in handen van de overheid komen’	22	14
eens met: ‘Binnen de komende tien jaar moet een basisinkomen voor iedereen ingevoerd worden’	68	64
eens met: ‘Het autogebruik moet zo duur gemaakt worden dat een forse daling van het weggebruik optreedt’	58	52
eens met: ‘Nederland moet uit de NAVO’	28	17
N	104	147

De socialisatie-theorie vindt op het eerste gezicht evenmin veel steun in de feiten. De oude garde lijkt veelal wel iets radicalere opvattingen toegegaan, maar de verschillen zijn niet significant – behalve waar het de NAVO betreft (zie tabel 4). Zij heeft weliswaar over het algemeen ook het lidmaatschap van deze organisatie aanvaard, maar een wat grotere minderheid bleef in 2002 hiertegen gekant. Verfijnen we echter de socialisatie-theorie en vergelijken we oud-leden van CPN en PSP met de rest, dan vinden we vaker significante verschillen. Bijna de helft van deze categorie (45%) bleek ook in 2002 voorstander van arbeiderszelfbestuur in bedrijven; ruim een kwart zou nationalisatie van belangrijke grote bedrijven toejuichen en meer dan een derde (35%) weigerde het lidmaatschap van de NAVO te accepteren.¹⁰ Niettemin ging het ook

binnen deze categorie om minderheden: de meerderheid van de CPN- en PSP-veteranen wees anno 2002 het socialisme af en accepteerde de NAVO.

Op grond van deze bevindingen kan de levenscyclus-theorie zonder meer verworpen worden. De socialisatie-theorie als zodanig kan evenmin de waargenomen verschuivingen verklaren, ook al blijkt socialisatie in CPN of PSP wel de ideologische verschuiving enigszins te hebben afgeremd. De tijdgeest-theorie kan niet direct aan onze gegevens getoetst worden – daartoe zouden we een panelstudie moeten hebben uitgevoerd met een vaste groep leden die zowel in 1992 als in 2002 ondervraagd zou zijn. Indirect wordt deze theorie echter volledig bevestigd, omdat de alternatieve verklaringen verworpen moeten worden. Oude en jonge leden, nieuwelingen en oude garde verschilden niet significant van opvatting: ze dachten in 2002 allemaal minder socialistisch en ecologistisch dan in 1992. De ideologische vergrijzing heeft dus niets te maken met de demografische vergrijzing. GroenLinks ging gewoon met haar tijd mee. Daarbij bleef de partij (wat haar leden betreft) in het politieke spectrum ver links van het midden staan.

5. Nabeschuiving

Sinds de enquête in 2002 zijn inmiddels ruim vier jaar verstreken. GroenLinks heeft er in die tijd ongeveer 6.000 leden bij gewonnen – en dat is ‘netto’, na aftrek van de leden die intussen vertrokken of overleden zijn. Mag men de hier gevonden trend doortrekken of zouden de nieuwe leden weer andere opvattingen huldigen? Zonder een nieuwe enquête kunnen we daarover niets met zekerheid zeggen. Er zijn echter meer aanwijzingen voor de eerste dan voor de tweede veronderstelling. In november 2002 droeg politiek leider P. Rosenmöller het politiek leiderschap van GroenLinks over aan F. Halsema. Het partijcongres koos haar met bijna 98% van de stemmen op 23 november tot lijsttrekker bij de vervroegde Tweede-Kamerverkiezingen van 22 januari 2003. In de daaropvolgende jaren zwengelde de nieuwe leider een discussie aan over de ideologie van de partij. In 2004 noemde ze GroenLinks ‘de laatste links-liberale partij’.¹¹ Toen hierop veel kritiek kwam, verving ze deze term door ‘vrijzinnig links’, maar hield vast aan haar nadruk op individuele vrijheid en zelfontplooiing. In een nawoord bij een aantal beschouwingen van politicologen en filosofen over vrijheid stelde ze vast dat haar partij had nagelaten een eigen opvatting te ontwikkelen over sociaal-economische vrijheid. In plaats daarvan had GroenLinks ‘leentjebuurtjes gespeeld bij de sociaal-democraten, die een grote voorkeur aan de dag legden voor bevoogdende staatsarrangementen’.¹² Haar partij was evenals de SP en de linkervleugel van de PvdA gevlucht in ‘collec-

tivisme' en 'staatspaternalisme'. Als 'vrijzinnig-linkse uitzonderingen' hierop noemde Halsema het wettelijk recht op deeltijdarbeid en de persoonsgebonden budgetten in de zorg. Ze wilde de verzorgingsstaat niet afbreken of reduceren tot een waarborgstaat – zoals de conservatieve liberalen van de VVD – maar als het ware liberaliseren of individualiseren.

Samen met fractiegenote W. van Gent (in de jaren negentig vakbondsbestuurder) werkte Halsema deze denkbeelden in november 2005 nader uit in achttien 'vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek'.¹³ Naar Scandinavisch model wilden zij inkomenszekerheid en inkomensnivelleringscombineren met een flexibel en activerend arbeidsmarktbeleid en met meer zeggenschap en keuzevrijheid voor iedereen. De auteurs oefenden daarbij kritiek uit op de vakbeweging, die vooral gevestigde belangen (van geschoolde witte mannen in vaste dienst) zou behartigen ten koste van 'outsiders' als freelancers, migranten en ongeschoolde jongeren.

Vanuit de linkervleugel kwam veel verzet tegen deze voorstellen. Niettemin vonden zij hun weg naar het ontwerpverkiezingsprogramma voor de (vervroegde) Tweede-Kamerverkiezingen van 22 november 2006. Het partijcongres keurde dat programma op 30 september en 1 oktober 2006 in Zwolle goed, zij het met enige amendementen.¹⁴ Het voorstel om een Collectieve Arbeidsovereenkomst (CAO) niet door de vakbonden maar door alle betrokken werknemers in een referendum te laten goedkeuren sneuvelde, maar het even omstreden voorstel voor een kortere ontslagprocedure bleef in het programma staan. Ook het participatiecontract dat langdurig werklozen met de lokale overheid zouden moeten sluiten om zich te laten herscholen of om vrijwilligerswerk te verrichten, kreeg de steun van een meerderheid. De rol van de NAVO werd zonder veel ophef erkend. Het programma bevatte overigens wel vrij radicale voorstellen voor milieu en immigratiebeleid.

Het congres stond open voor alle leden. Vooral jongeren bleken goed vertegenwoordigd.¹⁵ Ook al valt dit niet te bewijzen: het lijkt dus niet onwaarschijnlijk dat de na 2002 toetredende leden de ideologische verschuivingen van hun partij toejuichten. Die verschuivingen werden in dit artikel aangeduid als 'vergrijzing' en aanpassing aan de tijdgeest. Het socialistische en pacifistische gedachtegoed is bij GroenLinks inderdaad in overeenstemming met de tijdgeest verbleekt, zo niet verdwenen. Daarnaast bleef de partij echter groen in haar milieubeleid en kleurrijk in haar vreemdelingenbeleid.

noten

¹ Voor een verslag van dit onderzoek zie: A.P.M. Lucardie, G. Voerman en W.H. van Schuur, 'Groen in gradaties. Een vergelijking tussen de leden van Groen Links en De Groenen', in: *Jaarboek 1992 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1993, 186-210.

² Dit project werd gefinancierd door de British Academy (Large Research Grant 31746) en ondersteund door de Universiteit van Strathclyde, waaraan de leider van het project verbonden was. Voor deze financiering zijn de auteurs zeer erkentelijk. Doel van het project was het verzamelen van gegevens over groene partijen in West-Europa aan de hand van een standaard-vragenlijst die (in de verschillende talen) werd toegezonden aan steekproeven van partijleden.

³ Zie: *Statistisch Jaarboek 2003*, Voorburg/Heerlen, 2003, 26. De categorie 0-29 jaar maakte 37,1% van de totale bevolking uit, de categorie 30-39 jaar 16,4%, 40-49 jaar 15,0%, en 50+ 31,5%.

⁴ R.A. Koole en J.J.M. van Holsteyn, 'Partijleden in perspectief. Kiezers en leden vergeleken', *Jaarboek 1999 DNPP*, Groningen, 2000, 93-124, in het bijzonder 99.

⁵ Zie bijvoorbeeld: D. Simonnet, *L'écologisme*, Parijs, 1982, 77-78; sommigen gaan verder en beschouwen arbeiderszelfbestuur als de enige moderne vorm van socialisme: 'l'usage du terme d'autogestion s'impose aujourd'hui au socialisme' (D. Motchane en J.P. Chevènement, *Clefs pour le socialisme*, Parijs, 1973, 247). Ook een eind in die richting ging de PvdA in haar meest radicale periode, met name in het rapport *Op weg naar arbeiderszelfbestuur*, Deventer, 1976.

⁶ Zie A. Dobson, *Green Political Thought*, Londen, 1990, 111-116; F. de Roose en Ph. van Parijs, *La pensée écologiste*, Brussel, 1994, 148-149; en B. van Ojik, *Basisinkomen: van veenbrand naar gidsland*, Amsterdam, 1989 (derde druk).

⁷ De titels van enkele brochures van de PSP spreken wat dat betreft al voor zich: G.J. Harbers en F. Köhler, *De NAVO. 25 jaar steunpilaar van het kapitalisme*, Amsterdam, 1974; en W. Buisman e.a., *NAVO: 30 jaar steunpilaar van het kapitalisme*, Amsterdam, 1979.

⁸ De waargenomen verschillen zijn niet significant voor de eerste uitspraak, maar voor alle overige geldt $p < 0,001$, dat wil zeggen: de kans dat de waargenomen verschillen op toeval berusten is kleiner dan 1:1000 (0,1%).

⁹ Hierbij past enig voorbehoud, omdat in 1992 een schaal van 1 tot 10 werd gebruikt, die is omgerekend in een schaal van 0 tot 10.

¹⁰ De kansen op toeval (p waarden) bij deze verschillen zijn respectievelijk 0,1%, 9% en 0,7%.

¹¹ 'Ik noteer leegte op links': interview met Helène Kleijburg, *Groen-*

Links Magazine, 15 (2004), no. 2, 14-15.

¹² Femke Halsema, 'Nawoord: een linkse lente', in: Bart Snels, red., *Vrijheid als ideaal*, Amsterdam, 2005, 201-213, in het bijzonder 203.

¹³ Femke Halsema en Ineke van Gent, *Vrijheid eerlijk delen. Vrijzinnige voorstellen voor sociale politiek*, Den Haag, 2005; on-line: www.groenlinks.nl/2ekamer/notities/Notitie.2005-11-11.1551 (7 augustus 2006).

¹⁴ De volgende samenvatting is gebaseerd op *het Parool*, 2 oktober 2006; *de Volkskrant*, 2 oktober 2006; en *Trouw*, 2 oktober 2006; alsmede op persoonlijke observaties van de eerste auteur.

¹⁵ Volgens een peiling van het congrespresidium was 55% van de ruim 500 deelnemers 45 jaar of jonger.